

ІДЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ДІЕСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Середницька А., 2004

Статтю присвячено описові ідеографічного словника дієслів переміщення, побудованого за ономасіологічним принципом, від поняття до слів, які є засобами вираження цього поняття. Мета ідеографічного словника – подати лексику у вигляді системи, зберігаючи притаманні їй парадигматичні зв'язки. Матеріали словника можна використати для формування метамови автоматичного семантичного аналізу та синтезу, створення словників синонімів, антонімів, словників-мінімумів та коротких тлумачних словників, написання посібників, що вивчають українську мову як іноземну.

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment) and examines the related theoretical problems of its creation. The research results can be used in forming of metalanguage for automatic semantic analysis and synthesis; in creation of short explanatory, synonymous, antonymous dictionaries; in writing textbooks for studying Ukrainian as foreign language.

У сучасному мовознавстві надзвичайно важливою залишається проблема системності лексики. Останнім часом дослідники приділяють особливу увагу як теоретичному вивченню семантичних факторів системності лексики, так і його практичній реалізації: укладають семантичні словники (словники синонімів, антонімів, омонімів тощо). На відміну від алфавітних словників, у яких близькі за значенням слова опиняються у різних місцях, семантичні словники групують слова за близькістю значень.

Комплексним семантичним словником є ідеографічний словник, побудований за ономасіологічним принципом, від поняття до його лексичних відповідників (наприклад, від поняття **Переміщатися** за допомогою ніг → до слів *іти, блудити, блукати, брести, бродити, брьохати, валандатися, валити, вештатися, волоктися, гуляти, дибати, дибуляти, дріботіти, жвяхтіти, клигати, копотіти, котитися, крастися, крокувати, кружляти, крутитися, кульгати, лазити, литися, лізти, лопотати, лопотіти, манджати, марширувати, никати, огинатися, плентатися, плестися, плисти, повзти, простувати, прошкувати, прямувати, пхатися, ринути, сипати, сипатися, слідкувати, сновигати, снувати, ступати, сунути, текти, теліпатися, телюцитися, тинятися, тиснутися, тіснитися, товпитися, тупати, тупотіти, тьопати, тягти, тягтися, хлиннути, ходити, цибати, чалапати, чапати, чвалати, чимчикувати, човгати, швендяти, шкандибати, шпарити та їхніх похідних *сходиться, розходиться, приходить* тощо, а також синонімів до цих похідних *стягається, розлазиться, потикається* тощо – всього понад 1000 дієслів). Використання ономасіологічного підходу призводить до того, що в статті ідеографічного словника опиняються семантично споріднені слова, які є лексичними відповідниками одного поняття.*

Потребу групувати слова за суміжністю, аналогією значень лексикографи відчували впродовж усієї історії розвитку лінгвістичної думки. Перші ідеографічні словники створено ще індійськими (санскритський словник “Амаракоша”, II–III століття н. е.) та грецькими вченими (Attikai Lexeis, приблизно I століття н. е., словник Поллукса, II століття н. е.). Ці спроби особливо активізувалися в останні 150 років розвитку світової лексикографії. 1852 року з'явився ідеографічний словник П.М. Роже [7], який витримав багато видань і переробок й досі не втратив своєї актуальності [6]. Його найвідомішими послідовниками були Е. Блан [1], П. Буасьєр [2], Р. Галліг і В. фон Вартбург [5], Ф. Дорнзайф [4], Х. Касарес [3]. Для російської мови ідеографічні словники уклали Ю.М. Караулов [16], В.В. Морковкін [12], О.С. Баранов [8], Н.Ю. Шведова [17], а також колектив авторів під керівництвом Е.В. Кузнецової, а згодом Л.Г. Бабенко [22].

Хоча словники такого типу мають багату традицію у зарубіжній лінгвістиці, в українському мовознавстві досі немає жодного загальномовного ідеографічного словника, що зумовлено складністю його формування. Укладання лексикографічної праці за ономасіологічним принципом, від поняття до лексичного наповнення, створює низку труднощів теоретичного і практичного характеру. У відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства НАН України розроблено автоматизований ідеографічний тезаурус іменників української мови, до складу якого входять 54 тисячі іменників української мови [19; 20; 21]. Ми уклали фрагмент дієслівного

ідеографічного словника, який містить понад 7000 лексико-семантичних варіантів дієслів, що позначають поняття переміщення. Джерелом лексичного матеріалу став тлумачний словник сучасної української мови (далі – СУМ) [18], який надзвичайно детально, з використанням ілюстрацій подає семантичну структуру слів.

Ми зупинилися на вивченні дієслів переміщення, оскільки ця група має чітку поняттєву структуру і є зручною для вироблення методики ідеографічного аналізу дієслів. Відповідно, методико-процедурний апарат ідеографічної класифікації, розроблений для дієслів переміщення, буде ефективно працювати і на матеріалі інших дієслівних груп.

Крім того, дієслова переміщення входять до основного лексичного складу мови. Про вагомість цієї лексичної групи свідчить не тільки її великий обсяг (понад 7 000 ЛСВ), а й висока частота вживання слів у тексті. Дієслова переміщення мають частоту, близьку до загальноновживаних слів *мати, батько, день, місто* та ін. [24]. Це зумовлено тим, що процеси переміщення, змін у навколишньому світі надзвичайно поширені і вимагають від мовця постійного вживання слів на позначення переміщення. Лексико-семантичній групі дієслів переміщення присвячено дослідження Ф.Н. Авер'янової, П.П. Алектрової, І.І. Басса, Г.Ф. Бітєхтіної, З.У. Блягоза, А.В. Бондарка Л.М. Васільєва, Н.Н. Джуматової, С.Я. Дольської, В.Л. Ібрагімової, Ф.В. Ісаценка, Е.В. Кузнецової, М.П. Лєсюка, Е.А.Москової та ін.

Здебільшого автори ідеографічних словників намагаються уникнути аналізу дієслівної лексики, оскільки сигніфікативна семантика дієслів ускладнює поняттєву класифікацію. Щоправда, в останні роки в російській лексикографії з'явилися ідеографічні словники О.С. Баранова та Л.Г. Бабенко, у яких реалізовано два можливі підходи до ідеографічного поділу дієслів. На відміну від них, наш словник відтворює поняттєву класифікацію дієслів переміщення у тому вигляді, у якому вона існує у мовній картині цього явища. Добір концептів та розподіл дієслів за статтями здійснено на основі аналізу визначень дієслів, поданих у СУМі [18].

Наш ідеографічний словник відрізняється від інших ідеографічних праць також тим, що у ньому класифікацію лексики не завершено на етапі поділу слів на поняттєві поля, а виділено такі лексико-семантичні групи:

1) синонімічні ряди – наприклад, стаття **Переміщатися за допомогою ніг** складається з 50 синонімічних рядів: *“Йти безцільно (віятися)”*, *“Йти великою масою (товпитися*)”*, *“Йти далеко (плентатися)”*, *“Йти дрібними кроками, швидко (дріботити)”*, *“Йти з пошкодженою кінцівкою (шкандибати)”*, *“Йти навпростець (прямувати)”*, *“Йти нахабно, грубо, настирливо (валити)”*, *“Йти нетвердою ногою (плутатися)”*, *“Йти плавною ногою (плисти)”*, *“Йти по воді або грузькій поверхні, утворюючи шум (чалапати)”*, *“Йти повільно (плентатися)”*, *“Йти розміреним кроком, по-військовому (марширувати**)”*, *“Йти слідом за ким-небудь (тягтися)”*, *“Йти у рідині, по грузькій поверхні (бредити)”*, *“Йти швидко (чимчикувати)”*, *“Йти широкими кроками (цибати)”*, *“Йти, коливаючись (перевалюватися)”*, *“Йти, крадучись (крастися)”*, *“Йти, утворюючи шум (човгати)”*, *“Йти, штовхаючись (штовхатися)”*, *“Ходити безцільно (вештатися)”*, *“Ходити для задоволення (гуляти)”*, *“Ходити плавною ногою (плавати)”*, *“Ходити повільно (повзати)”*, *“Ходити у рідині, по грузькій поверхні (бродити)”*, *“Ходити швидко (бігати)”*, *“Ходити, не знаючи напрямку (блукати)”*, *“Вести силоміць (тягти)”*, *“Вести, демонструючи пошану (проводжати)”*, *“Водити силоміць (тягати)”*, *“Виходити назовні з труднощами (вибиратися)”*, *“Виходити назовні швидко (виметнутися)”*, *“Виходити назовні швидко і непомітно (вислизати)”*, *“Відходити від чого-небудь (віддалятися)”*, *“Входити всередину чого-небудь з труднощами (пробиватися)”*, *“Входити всередину чого-небудь непомітно, швидко (прослизати)”*, *“Входити всередину чого-небудь потай (прокрадатися)”*, *“Входити всередину чого-небудь швидко (пірнати)”*, *“Входити нахабно, грубо, настирливо всередину чого-небудь (пхатися)”*, *“Ідучи, втрачати рівновагу (спотикатися)”*, *“Йти, припадаючи на ногу (кульгати)”*, *“Переступати з ноги на ногу, стоячи на місці (тупцювати)”*, *“Почати швидко йти (полинити)”*, *“Приходити до якого-небудь місця (прибувати)”*, *“Приходити куди-небудь (про когось небажаного, некликаного, несхвально) (приволікатися)”*, *“Приходити куди-небудь вчасно (нагодитися)”*, *“Приходити куди-небудь із труднощами (добиратися)”*, *“Приходити куди-небудь невчасно, недоречно (прителіпатися)”*, *“Приходити куди-небудь несподівано (прибиватися)”*, *“Робити крок, ставити ногу (ступати)”*;

2) словотвірні групи. Наприклад, словотвірна група похідних від дієслова *водити*, утворених за ознаками “переміщатися всередину чого-небудь – переміщатися назовні чого-небудь” містить слова *вводити* I (вєдучи, супроводжуючи, примушувати або допомагати зайти куди-небудь, в межі чогось), *заводити* I (супроводжуючи, допомагати кому-небудь або примушувати когось увіходити, підходити і т. ін. куди-небудь, кудись), *позаводити* I док., перех. (дєвести, привєсти або відвєсти куди-небудь всіх або багатьох) – *виводити* I (допомагати або примушувати йти із собою звідки-небудь, за межі чогось), *повиводити* I док., перех. (вивєсти звідки-небудь кудись усіх або багатьох). Як було встановлено під час формування словника, дієслова переміщення можуть утворювати похідні за 56 (!) ознаками, які дають просторові характеристики (переміщатися “до чого-небудь” – *доходить*, “від чого-небудь” – *відходить*,

* ще юрбитися, юрмитися – ред.

** марширувати – ред.

“всередину чого-небудь” – *заходити*, “назовні чого-небудь” – *виходити*, “через що-небудь” – *переходити* і т. д.), часові характеристики (“починати переміщатися” – *побігти*, “переміщатися протягом певного часу” – *політати* і та ін.), характеристики інтенсивності (“інтенсивний рух” – *розходитися*, “достатньо інтенсивний, близький до вичерпності рух, суб’єкт відвідав усі наперед визначені місця” – *обходити* тощо).

3) у межах словотвірних груп виділено антонімічні пари однокорених похідних дієслів, які виникають внаслідок протиставлення словотвірних ознак: *вводити* (*ведучи, супроводжуючи, примушувати або допомагати зайти куди-небудь, в межі чогось*) – *виводити* (*допомагати або примушувати йти із собою звідки-небудь, за межі чогось*);

4) продемонстровано родо-видові зв’язки, якими поєднані архілексеми і підпорядковані їм конкретні дієслова. Таким, наприклад, є відношення між архілексемою *йти* і дієсловами, ускладненими додатковими диференційними ознаками: *човгати* – *йти* + “утворюючи шум”; *прямувати* – *йти* + “навпростець”; *плетися* – *йти* + “повільно”; *кульгати* – *йти* + “припадаючи на ногу” і тощо.

Крім того, у словнику дуже детально описано семантику групи дієслів переміщення, його одиницями є окремі лексико-семантичні варіанти (дуже часто автори ідеографічних словників обмежуються першими, основними значеннями слів). Словник дає вичерпну картину семантичних лексичних одиниць та зв’язків між ними

На відміну від інших семантичних словників, які групують лексику на основі одного з парадигматичних зв’язків – синонімічного, антонімічного, омонімічного, словотвірного, ідеографічний словник дієслів переміщення є комплексним, тобто демонструє весь комплекс цих зв’язків.

Використання словника. Ідеографічний словник належить до лексикографічних праць нового типу, які організують інформацію так, щоб користувач міг отримувати якісно нові результати і розв’язувати різні лінгвістичні завдання [10, с. 19].

Ономасіологічний принцип організації словника дає змогу використовувати його статті як матеріал для вирішення низки теоретичних і практичних завдань.

По-перше, автори ідеографічних словників, обґрунтовуючи потребу їхньої побудови, підкреслюють прагматичний аспект відношення концепт ? знак, а саме: можливість використання такого словника для пошуків вислову, слова, яке адекватно передає певне поняття [13, с. 150]. Перехід від звучання до поняття, який описують тлумачні словники, психологія називає “впізнаванням”. Упізнавання, розуміння значення артикульованого чи графічно зображеного слова є регулярним, постійним, звичним для мовців. Натомість номінація значно складніша, і в процесі називання мовці роблять більше помилок [14, с. 74; 15, с. 8; 11]. Мовець вибирає серед компонентів поняттєвого поля слово, семантика якого є найадекватнішою для вираження певного поняття [9, с. 8]. Номінація поняття – складний процес, що не обмежується вибором найточнішого лексичного відповідника поняття, а враховує ще й особливості синтагматичної сполучуваності, стилістичну маркованість та інші вимоги контексту. В ідеографічному словнику представлено першу частину цього процесу – парадигматичну процедуру добору потрібного слова на означення поняття.

По-друге, ономасіологічна спрямованість словника дає змогу впорядкувати його лексичну частину у вигляді системи [11, с. 173; 15, с. 7; 20, с. 23; 23, с. 21]. Словникова стаття побудована так, щоб унаочнити системні (синонімічні, квазисинонімічні, антонімічні, словотвірні, омонімічні) відношення, якими пов’язані слова.

По-третє, ідеографічні словники, як жодні інші лексикографічні праці, втілюють ідею мовних центрів. Згідно з цією ідеєю, лексичне багатство мови можна звести до обмеженої кількості слів – своєрідних семантичних центрів. Функцію таких семантичних центрів виконують слова з максимально узагальненим значенням – архілексеми (за іншою термінологією – базові слова, ідентифікатори, семантичні множники, назви полів). Навколо архілексем групуються інші слова, значення яких конкретніші, ускладнені додатковими ознаками. Наприклад, архілексема *Ходити* об’єднує слова *вештатися* (*ходити* + “безцільно”), *блукати* (*ходити* + “не знаючи напрям”), *бродити* (*ходити* + “повільно”).

Ідеографічна класифікація дієслів переміщення дало змогу звести значення більше ніж 7000 дієслів до 54 архілексем. Разюче співвідношення між кількістю дієслів переміщення (7000) і кількістю засобів їхнього опису (54) свідчить про доцільність використання множини архілексем як метамови у процесі автоматичного семантичного аналізу (для систем автоматичного опрацювання текстів). Перелік архілексем, своєрідних слів-центрів (*йти, бігти, віяти, їхати, кидати, ковзати, котитися, летіти, нести, плисти, повзти, рости, сипатися, стрибати, сунутися, танцювати, текти, тягти, задкувати, опускатися, підніматися, коливатися, обертатися, зупинятися* тощо) доцільно враховувати при укладанні словників-мінімумів та коротких тлумачних словників, вводити у посібники для вивчення української мови як іноземної.

Висновки. Матеріали словника можуть бути використані у кількох сферах лінгвістичної теорії та практики як фахівцями, так і рядовими користувачами.

1) Для рядового користувача словник передусім є джерелом інформації про синонімію, антонімію, дозволяє підібрати правильне слово для вираження певного поняття.

2) Теоретик-дослідник знайде у словнику детальну інформацію про багатозначність дієслів (для цього пристосована друга частина словника, так звана легенда), а також закономірності розподілу різних ЛСВ

одного слова за різними статтями та синонімічними рядами. Використовуючи словник, зручно проводити компонентний аналіз лексики, порівнювати семну структуру дієслів. Наведені поруч зі словами визначення дають змогу встановлювати словесні формули, які у визначеннях дієслів передають значення тих чи інших сем.

У словнику подано вичерпну інформацію про синонімію непохідних дієслів (*прямувати, плестися, сунутися* тощо); синонімію однокореневих похідних дієслів (*заходити, входити*), синонімію різнокореневих похідних дієслів (*сходити* (догори), *вибиратися, видряпуватися, вилазити, зводиться, підводиться*), а також специфічний малодосліджений вид синонімії твірного й похідного слова: *ити* (*ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тварин); протилежне бігти*), *проходити* *і* *неперех.* (*йти, пересуватися кроками; крокувати*), *переходити* *з* *неперех.*, розм. (*те саме, що проходите* *і*).

Одним з найвагоміших теоретичних досягнень словника є його внесок у когнітологію, зокрема побудова фрагмента картини світу, характерної для української мови. Система з 54 понять, на основі яких сформовані статті (так звана синоптична схема) відображає мовну картину явища переміщення.

3) Для лексикографа словник буде цінним передусім для укладання синонімічних, антонімічних словників, словників-мінімумів, коротких тлумачних словників. Лексиколог-практик зможе використовувати матеріали словника для створення систем автоматичного опрацювання текстів. Перекладачеві словник полегшить процес підбору найадекватнішого слова, продемонструє багатство синонімічних засобів української мови.

1. Blanc Elie. *Dictionnaire universel de la pensee. Alphabetique, logique, etencyclopédie. Classification naturelle et philosophique des mots, des idées et des choses.* Lyon, Vitte, 1899. – P.2. – 1603 p. 2. Boissiere P. *Dictionnaire analogique de la langue française.* Paris, 1862. 3. Casares Julio. *Diccionario ideológico de la lengua española.* Barcelona, 1951. – 351 p. 4. Dornseiff Franz. *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.* Berlin, New York, und Leipzig, 1970. – 925 s. 5. Hallig von Wartburg W. *Begriffssystem als Grundlage der Lexikographie.* – Berlin Akademie – Verl, 1963. – 315 p. 6. Roget P.M. *Roget's thesaurus of English words and phrases.* Harmondsworth, 1978. – 712 p. 7. Roget P.M. *Thesaurus of English words and phrases classified so as facilitate the expression of ideas and assist in literary composition.* Lnd., 1852. 8. Баранов О.С. *Идеографический словарь русского языка.* – М.: ЭТС, 1998. – 840 с. 9. Звезинцев В.А. *Теоретическая и прикладная лингвистика.* – М.: Просвещение, 1967. – 338 с. 10. Карпіловська Є.А. *Машинні версії традиційних словників як основа для укладання комп'ютерних словників і тезаурусів // Мовознавство.* – 1995. – № 4–5. – С. 19–22. 11. Клименко Н.Ф., Пещак М.М., Савченко І.Ф. *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики.* – К.: Наукова думка, 1982. – 250 с. 12. *Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / В.В. Морковкин, Н.О. Беме, И.А. Дорогонова, Т.Ф. Иванова, И.Д. Успенская; Под. ред В.В. Морковкина.* – М.: Русский язык, 1984. – 1186 с. 13. Караулов Ю.Н. *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка.* – М.: Наука, 1981. – 366 с. 14. Морковкин В.В. *Идеографические словари и обучение языку // Вопросы учебной лексикографии.* – М.: Изд.-во Московского университета, 1969. – С. 72–79. 15. Морковкин В.В. *Идеографические словари.* – М.: Изд.-во Московского университета, 1970. – 71 с. 16. *Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову. / Ю.Н. Караулов, В.И. Молчанов, В.А. Афанасьев, Н.В. Михалев.* – М.: Наука, 1982. – 566 с. 17. *Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Т.1: Слова указующие (местоимения). Слова именующие: имена существительные (Все живое. Земля. Космос) / Под. общ. ред. Н.Ю. Шведовой.* – М.: Азбуковник, 1998. – 807 с. 18. *Словник української мови: В 11 т.* – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. 19. Сніжко Н.В. *Идеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) // Мовознавство.* – 1995. – № 6. – С. 28–35. 20. Сніжко Н.В., Сніжко М.Д. *“Идеографічний тезаурус” як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // Мовознавство.* – 1996. – № 4–5. – С. 23–28. 21. Сніжко Н.В., Сніжко М.Д. *Моделі структурно-функціональних властивостей лексики (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) // Матеріали 4-ї та 5-ї Міжнародних науково-практичних конференцій “УКРСОФТ”.* – Львів.: СП “БаК”, 1995. – С. 173–178. 22. *Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. / Под. ред Л. Г. Бабенко.* – М.: АСТ – ПРЕСС, 1999. – 704 с. 23. *Украинский семантический словарь: Проспект.* – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с. 24. *Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2 томах / Під ред. В.С. Перебийніс.* – К.: Наукова думка, 1981.